

آشنایی زدایی وزنی در قصیده‌های ناصر خسرو

وحید عیدگاه طرّبه‌ای*

چکیده

این پژوهش کوششی است صورت‌گرایانه که در آن دو هدف اصلی دنبال شده است؛ نخست پاسخ دادن به این پرسش که ماهیت فرایند آشنایی‌زدایی چیست و آشنایی-زدایی وزنی چگونه روی می‌دهد. دوم نشان‌دادن اینکه در شعر ناصر خسرو ویژگی عروضی‌ای هست که می‌توان آن را نمونه برجسته‌ای از آشنایی‌زدایی وزنی به شمار آورد. به این منظور هفت وزن نامأنوس در دیوان وی یافته شد که به دلیل تفاوت ساختاری به دو دسته یک و شش‌تایی بخش شدند. شش وزن دسته دوم که پرداختن بدان هدف اصلی این جستار است در یک ویژگی عروضی مشترک‌اند و آن اینکه امتداد زنجیره هجایی آن‌ها با وزن‌های رایج و هم‌خانواده هریک متفاوت است. راز آشنایی‌زدایی وزنی برخی قصیده‌های ناصر خسرو را باید در همین ویژگی عروضی جست.

کلیدواژه‌ها: آشنایی‌زدایی، وزن، محور نامطبوع، عروض، سبک، دیوان ناصر خسرو.

* دانشجوی دکتری دانشگاه تهران vahid_idgah@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۰/۲/۵

تاریخ دریافت: ۸۸/۶/۴

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۱۸، شماره ۶۹، پاییز ۱۳۸۹

سرسخن

شعر ناصر خسرو از سویه‌های گوناگونی چون نحو، روش قافیه‌پردازی، چگونگی آغازیدن سخن و شیوه توزیع جمله در دو مصراع هر بیت دارای ویژگی‌های آشنایی‌زدایانه و متفاوت با سنت فراگیر گذشته شاعر است. سبک متفاوت او که در نزد فضلا و ادیبان با صفت‌های «استوار، سخته، محکم، درشت» وصف می‌شود، نمود آشکاری است از فردیت ادبی او که می‌توان گفت پیرو چندانی هم نیافته است. بی‌گمان عناصر شعری بسیاری باعث پدید آمدن سبک فردی‌ای چنین ویژه و دیگرسان شده‌اند. یکی از مهم‌ترین آن عناصر وزن‌های نامأنوس است. عامل آشنایی‌زدایی در وزن‌های نامأنوس که تأثیر بسیار یا - دست کم - متفاوتی بر خواننده می‌گذارد، چیزی است که تاکنون بدین صورت و در این معنا بدان پرداخته نشده است.

اگرچه ایرانیان از فرنگیان اصطلاح آشنایی‌زدایی را فراگرفته‌اند، چندان وارد بررسی‌های فنی نشده‌اند و بیشتر به نقل قول پرداخته‌اند تا ارزیابی. چنین است که بسیاری از سخن‌سنان با تاریخ‌پیدایش و بالندگی جریان صورت‌گرایی روسی آشنایی دارند ولی از به‌کار بستن روش آنان در بررسی‌های خود بازمانده‌اند. اکنون هنگام آن فرارسیده است که در جستجوی سازوکار فرآیند آشنایی‌زدایی، به جستارهای فنی و زبان‌بنیاد روی آوریم و با عینی‌کردن سویه بررسی‌های خود، در پی دست‌یافتن به نتیجه‌های معتبر برآییم. شعر ناصر خسرو نمونه مناسبی است برای بررسی‌های صورت‌گرایانه؛ چرا که بنیاد بسیاری از ویژگی‌های اصلی‌اش بر زبان و موسیقی کلام نهاده شده است و سخن‌سنج صورت‌گرا نیز بیشتر با همین زمینه‌ها سروکار دارد.

باید توجه داشت که مفهوم آشنایی‌زدایی تا اندازه‌ای نسبی و سلیقه‌ای است و سویه روان‌شناختی دارد. از همین رو همواره باید در آن کوشید که آشنایی‌زدایی برپایه عوامل ایجادکننده‌اش تعریف شود نه تأثیر برآمده از آن، تا از حالت احساسی و

شخصی و کلی بیرون بیاید. این چیزی است که فرنگیان نیز همواره بدان توجه نکرده‌اند و گاه در کار خود دریافت‌های شخصی را دخیل ساخته و از سویه عینی کار کاسته‌اند و در نتیجه، بررسی‌های آنان بیشتر به فلسفه هنر نزدیک است تا ادبیات (برای نمونه 110: Shklovsky, 1980).

آشنایی زدایی چیست؟

آنچه متن ادبی را پدید می‌آورد، گونه‌ای برخورد با زبان است که حالت ابزاری آن را بر هم می‌زند و نقش ارجاعی (referential) آن را کم‌رنگ می‌کند. این زبان تازه، زبانی است دیگرگون که از روزمرگی به دور داشته شده و فرآیندی ادبی وضعیت عادی و آشنای گذشته آن را متحول ساخته و چهره‌ای دیگرسان و ناآشنا بدان بخشیده است. در نگاهی کلی، این فرآیند را از آنجا که حالت آشنای زبان را از میان برده است آشنایی زدایی (defamiliarization) خوانده‌اند.

آشنایی زدایی می‌تواند به گونه‌های مختلف روی دهد و این بستگی بدان دارد که هنرمند کدام یک از عناصر رایج ژانر ادبی را - که با برونه یا درونۀ زبان پیوسته است - دیگرگون به کار برد. به تعداد این عناصر برونی و درونی می‌توانیم انواع آشنایی زدایی داشته باشیم. آشنایی زدایی در معنایی گسترده «تمامی شگردها و فنونی را در برمی‌گیرد که مؤلف از آن‌ها سود می‌جوید تا جهان متن را به چشم مخاطبان بیگانه بنمایاند» (احمدی، ۱۳۸۴: ۴۸).

ویکتور اشک洛夫سکی، شناسانده اصطلاح آشنایی زدایی، بر آن بود که معنای هنر در توانایی آشنایی زدودن از چیزها و نمایاندن آن‌ها به شیوه‌ای نو و نابیوسان نهفته است. ما در زندگی روزمره چیزها و بافتار آن‌ها را نمی‌بینیم، چرا که ادراک ما برحسب عادت و خودکارانه عمل می‌کند. هدف هنر انتقال حس چیزها است آن‌سان که ادراک می‌شوند، نه آن‌سان که دانسته می‌شوند (ریما مکاریک، ۱۳۸۵: ۱۳). به گفته

وی: «پس از آنکه پدیده‌ای را بارها ببینیم، کم‌کم آن را تشخیص می‌دهیم. پدیده، روبه‌روی ماست و ما از آن شناخت داریم، اما آن را نمی‌بینیم؛ از این رو، نمی‌توانیم چیز پراهمیتی درباره‌اش بگوییم» (Shklovsky, 1980: 21).

آشنایی‌زدایی ترفندی است بر ضد فرآیندی که اشک洛夫سکی آن را خودکاری (automatization) و عادت‌شدگی (habituation) خوانده است. بی‌این ترفند، پدیده‌ها به گونه‌ای محو و کم‌نمود ادراک می‌شوند و تأثیری که در نخستین رویارویی بر ذهن می‌گذاشته‌اند نمی‌گذارند؛ چنان‌که سرانجام ماهیت آن‌ها فراموش می‌شود. بدین‌سان رویارویی با پدیده‌ها ناخودآگاهانه صورت می‌گیرد، چنان‌که گویی هرگز صورت نگرفته است (Ibid:19-20). اشک洛夫سکی کار هنر را بیرون آوردن و دورساختن پدیده‌ها از حالت ادراک خودکارانه می‌داند (Ibid: 21).

پاره‌ای از شگردهای زبانی که به آشنایی‌زدایی می‌انجامد عبارت‌اند از: نظم موسیقایی و هم‌نشینی واژگان، کاربرد واژگان کهن، مجازهای بیان شاعرانه، کاربرد ساختارهای ویژه نحوی، ترکیب‌های تازه و... (احمدی، ۱۳۸۴: ۵۹-۶۰).

در مفهوم آشنایی‌زدایی، گرچه نمودهایی از آن را در ادبیات کهن می‌توان یافت، ناسازی و ناهمگونی‌ای با پسند و خوش‌آمد کلاسیک دیده می‌شود. زودبایی و روشنی و آسانی از ویژگی‌های ادب کلاسیک است (فتوحی، ۱۳۸۵: ۸۵)، در حالی که هدف آشنایی‌زدایی افزودن بر دشواری و زمان‌فرآیند ادراک است (Shklovsky, 1980:20). اما این بدان معنا نیست که در ادبیات کهن ما نمونه‌هایی برای آشنایی‌زدایی نمی‌توان یافت. برخوردهای حسی با طبیعت، به دست دادن تصویرهایی با زاویه‌های دید متفاوت از یک پدیده واحد، کشف شاعرانه پیوندهای قانع‌کننده در میان پدیده‌های بی‌ربط جهان و... آن‌چنان‌که در سده چهارم و پنجم به‌ویژه در شعر منوچهری دامغانی دیده می‌شود (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۸: ۵۰۱-۵۰۳)، از نمونه‌های برجسته آشنایی‌زدایی معنایی در شعر کهن پارسی به شمار می‌آید. همچنین

است نوآوری‌های برخی شاعران ستایه‌سرا در سرودن بیت تخلّص و تغییردادن ردیف شعر و گنجانیدن غزل در میان مثنوی یا آوردن رباعی در میان قصیده و نیز دگرگون‌سازی ناگهانی بافت جدّی به شوخی، که به ترتیب در سروده‌های امیرمعزّی و کمال اسماعیل و عیوقی و ذوالفقار شیروانی و انوری می‌توان نمونه‌ای و گاه نمونه‌هایی از آن را یافت.

آشنایی‌زدایی پیوند نزدیکی با برجسته‌سازی (foregrounding) دارد (Cuddon, 1999: 214) و آن را هدف اصلی برجسته‌سازی دانسته‌اند (Abrams, 2005:108). زبانی که در آن آشنایی‌زدایی رخ داده است زبانی است برجسته و غیرعادی که با زبان روزمره فاصله گرفته است و توجه را به خود جلب می‌کند. زبان‌شناسان آنچه را به برجسته‌سازی می‌انجامد به دو دسته قاعده‌گاهی و قاعده‌افزایی بخش کرده‌اند. قاعده‌گاهی یا هنجارگریزی فرآیندی است که بر اثر آن انحراف از قواعد حاکم بر زبان هنجار صورت می‌پذیرد (صفوی، ۱۳۸۳: ۴۴) و قاعده‌افزایی فرآیندی است به معنای اعمال قواعدی اضافی بر زبان هنجار (همان، ۵۰) که از آشکارترین نمودهایش ایجاد وزن است.

نکته‌ای که کمتر بدان توجه شده آن است که اگرچه قاعده‌افزایی باعث برجستگی زبان خودکار و ایجاد تمایز در میان متن ادبی و متن عادی می‌شود، اگر همواره به گونه‌ای یکسان رخ بدهد، رفته‌رفته کارکرد آشنایی‌زداینده خود را از دست می‌دهد و به سوی زبان خودکار می‌گراید. برای جلوگیری از چنین بازگشتی به زبان خودکار، می‌توان گونه‌های دیگری از قاعده‌افزایی را به کار بست. البته منظور از زبان خودکار در این جا همان زبان هنجار که در نثر عادی نمود دارد نیست؛ بلکه زبانی است که نخست برجسته شده و ادبیت یافته، سپس بر اثر عادت و تکرار برجستگی‌اش رنگ باخته است. در همین راستا، صورتگرایان با رسیدن به مفهوم کارکرد (function)، دیگر تنها در پی آشنایی‌زدایی از امر واقع نبودند و در پی آن برآمدند که آشنایی‌زدایی

کردن خود ادبیات را بررسی کنند (سلدن، ۱۳۸۴: ۵۵). این چیزی است که ما برآنیم که ناصر خسرو بدان دست یازیده است. فرق شعر او با بسیاری از هم‌روزگاران و پیشینیانش آن نیست که با فرآیند قاعده‌افزایی بر زبان عادی بدان وزن بخشیده است. همه سروده‌های پارسی وزن داشته است و این تنها باعث برجستگی آن‌ها در برابر زبان نثر می‌شده است، اما مهم آن است که شاعر بتواند همچون ناصر خسرو با تمهیداتی زبان شعری خود را نه تنها در برابر زبان نثر عادی، که در برابر زبان شعری دیگر سرایندگان نیز برجسته سازد و همواره شیوه‌های تکراری قاعده‌افزایی را به کار نبرد. این چیزی است که ما در این پژوهش درباره وزن‌های نامأنوس ناصر خسرو با آن سروکار داریم. هدف دریافتن آن است که ناصر خسرو چه کارکردی از وزن‌های نامأنوس می‌گیرد و در شعر خود از کدام وزن‌های کم کاربرد بهره می‌جوید و ساختمان این وزن‌ها چگونه است.

مفهوم کارکرد، که صورت‌گرایان آن را مطرح کرده‌اند، بدان اشاره دارد که «یک تمهید واحد می‌تواند در آثار مختلف نقش‌های زیبایی‌شناختی متفاوتی داشته باشد یا کاملاً خودکار شود» (همان، ۵۵). این موزون بودن نیست که تکراری و کم‌تأثیر می‌شود، بلکه گونه‌ای از موزون بودن است که ممکن است بر اثر عادت‌شدگی (آموختگی) تکراری بنماید. در همین راستاست مثالی که رامان سلدن برای آشنایی‌زدایی در وزن شعر شاعری به نام دان زده است (همان، ۴۸-۴۹) و سخنی که آذر نفیسی درباره آشنایی‌زدایی وزن شعر نو گفته است (نفیسی، ۱۳۶۸: ۳۶).

در بررسی آشنایی‌زدایی همواره باید توجه داشت که این اصطلاح پیوند ناگزیر و تنگاتنگی با تاریخ ادبیات دارد؛ بدین معنا که همواره باید فرم‌ها و شگردها و شیوه‌های بیانی پیشینی باشد تا بتوان آشنایی را از آن‌ها در آثار پسین زدود. در واقع همان‌گونه که آیخن باوم از اشک洛夫سکی نقل می‌کند: «اثر هنری در ارتباط با دیگر آثار هنری و به کمک پیوندی که در میان آن‌ها برقرار می‌کنیم، درک می‌شود...» (باوم، ۱۳۸۵: ۵۲).

در جستار پیش‌رو نیز چنین است، یعنی اگر قصیده‌های ناصر خسرو را به منظور یافتن نمونه‌های آشنایی زدایی وزنی بی‌توجه به آثار پیشینیان او در نظر بگیریم و همچون پدیده‌ای در خلأ با آن برخورد کنیم، موضوع پژوهش ما، خود به خود، از میان خواهد رفت، چرا که اصولاً آشنایی زدایی بی‌پیش‌فرض پدید نمی‌آید و پیش‌فرض‌ها برخاسته از دل متن‌های پیشین‌اند.

شعر ناصر خسرو و زمینه‌های آشنایی زدایی

اکنون به سراغ دیوان ناصر خسرو می‌رویم و نشانه‌هایی را جستجو می‌کنیم که گرایش شاعر را به دیگرگونه سخن گفتن نشان بدهد و روشن کند که چرا برای یافتن سرخ‌هایی از مفهوم آشنایی زدایی در شعر، سروده‌های وی را مناسب دیده‌ایم. در واقع، آشنایی زدایی وضعیتی زیباشناختی است که پیوند تنگاتنگی با تأثیرگذاری سخن دارد و اگر سوبه تأثیرگذاری سخن را نادیده بینگاریم، ماهیت آشنایی زدایانه آن، خود به خود، رنگ خواهد باخت؛ زیرا آشنایی زدایی چیزی نیست جز شیوه‌ای برای افزودن و نوکردن تأثیر سخن و برجسته‌سازی آن. آن‌چه مسلم است این است که ناصر خسرو، هم در نظر و هم در عمل، گرایش خود را به برجسته‌ساختن سخن نشان داده و این نمایانده پیوند نزدیکی است با مفهوم آشنایی زدایی. او همواره خواسته است که عناصر شعری خود را به گونه‌ای در سروده‌های خود بنشانند تا اثری متفاوت بر خواننده بگذارد. باورمندی به سخن و تأثیر برجسته آن در زندگی و اندیشه انسان از بنیادی‌ترین اندیشه‌های ناصر خسرو به‌شمار می‌رود که در ذات با مفهوم آشنایی زدایی گره خورده است. یکی از فرق‌های این شاعر با دیگر شاعران هم‌روزگارش این است که با نظریه‌های پیشین به سراغ سرودن می‌رفته است و خود آگاهانه روشی را برای سرودن به کار می‌گرفته است. از همین روی، چندان دشوار نیست پی‌بردن به دیدگاه وی درباره تأثیر سخن، چرا که در جای جای دیوان وی نمود یافته است. وی در جایی از دیوان

خود اثربخشی سخنش را از آسمان پرستاره افزون دانسته است. این گفته برخاسته است از اندیشه‌ای که به تأثیرگذاری ستارگان در آفرینش و سرنوشت آدمی باور دارد:

منگر بدین ضعیف‌تم زان که در سخن زین چرخ پرستاره فزون است اثر مرا
(ناصرخسرو، ۱۳۵۳: ۱۲)

ناصرخسرو حتی تقدیر را چیزی جز سخن نمی‌داند:

نام قضا خرد کن و نام قدر سخن یاد است این سخن ز یکی نامور مرا
(همان، ۱۳)

وی معجزه حضرت عیسی را نیز در تأثیر سخن آن پیامبر می‌داند:

زنده به سخن باید گشتنت ازیراک مرده به سخن زنده همی کرد مسیحا
(همان، ۵)

گر به فسون مرده زنده کرد مسیحا جز سخن خوب نیست سوی من افسون
(همان، ۹)

از همین روی، چگونه سخن گفتن و چه گفتن برای وی اهمیت بسیار می‌یابد. راز به‌کارگیری شعر در زندگی او برای تأثیربخش‌تر کردن تبلیغ‌های سیاسی و مذهبی همین است. چنین است که در سراسر دیوانش ستایش سخن زیبا و تأثیرگذار فراوان دیده می‌شود؛ ستایشی که با گرایش عملی وی به زیباسازی و تأثیربخشی سخن همراه شده است و سبک وی را ریخت و پیکره‌ای خاص داده است. اکنون با پرداختن به چند نمونه دیگر نشان خواهیم داد که ناصرخسرو چه ویژگی‌هایی را برای سخن تأثیرگذار و ارزشمند در نظر داشته است. چه بسا همین ویژگی‌ها را در شعر خود او نیز بتوان یافت. به نظر می‌رسد نوبودن از مهم‌ترین ویژگی‌های سخن خوب و تأثیرگذار نزد ناصرخسرو بوده است:

نوکن سخنی را که کهن شد به معانی چون خاک کهن را به بهار ابر گهربار
(همان، ۳۷۷)

از همین روست که سخن‌های کسایی مروزی را به جرم کهنگی می‌نکوهد و سخن خود را به دلیل تازگی و برنایی از سخن او برتر می‌داند:

گر سخن‌های کسایی شده پیرند و ضعیف سخن حجت باقوت و تازه و برناست

(همان، ۲۳)

با نو سخنان او کهن گشت آن شهره مقالات کسایی

(همان، ۲۶۲)

استحکام و استواری، دیگر ویژگی برجسته شعر خوب در نظر ناصر خسرو است:

بررس نیکو به شعر حکمت حجت زان که بلند و قویست چون کُ قارن

(همان، ۱۷۰)

بشنو ز نظام و قول حجت این محکم شعر چون خورنق

(همان، ۴۵۱)

وی در جای دیگری نیز همچون بیت پیشین شعر خود را به کاخی برافراشته مانند کرده است. این سخن او، جز استواری، انگاره‌ای از خوش‌ساختی و انسجام را نیز به ذهن می‌آورد:

قصری کنم قصیده خود را درو از بیت‌هاش گلشن و ایوان کنم

جایی درو چو منظره عالی کنم جایی فراخ و پهن چو میدان کنم

(همان، ۳۷۰)

ناصر خسرو در جایی دیگر به استواری و درستی لفظ شعر اشاره کرده است:

شعر حجت بدیل حجت دار پر ز معنی خوب و لفظ جزیل

(همان، ۱۲۴)

بیت زیر آگاهی‌های بیشتری از پسند هنری شاعر را در بردارد و به خوشایندی لفظ

و وزن و نیکویی نظم دلالت می‌کند:

شعر حجت بایدت خواندن همی گرت آرزوست نظم خوب و وزن عذب و لفظ خوش و معنوی

(همان، ۳۴۷)

در دو بیت زیر نیز از گرایش شاعر به استفاده از وزن‌های نامأنوس آشکارا سخن رفته است:

بر درگاهش ز نادره بحر عروض یکی امین دانا دربان کنم
مفعول فاعلات مفاعیلُ فع بنیاد این مبارک بنیان کنم
(همان، ۳۷۰)

بنابراین، آشکار می‌شود ناصر خسرو با قصد پیشین به سراغ سرودن شعر در وزن‌های نادر می‌رفته و آگاهانه این کار را می‌کرده است. این روشن می‌کند که چرا برای پژوهش در آشنایی زدایی وزنی به سراغ سروده‌های وی رفته‌ایم.

نشانه‌های توجه به وزن شعر در دیوان ناصر خسرو چیزی نیست که منحصر به نمونه‌های گفته‌شده پیشین باشد. در جایی دیگر از دیوان شاعر می‌بینیم که وزن قصیده‌ای از آن خود را در بیت پایانی باز می‌نماید و بحر آن را مشخص می‌کند:

بر بحر هزج بگفت و تقطیع طق طاق تنن تنن طق
(همان، ۴۵۱)

بیت بالا خود نمونه‌ای از پایان‌بندی آشنایی‌زدایانه است که خواننده را غافلگیر می‌سازد. نمونه‌ای دیگر از یادکرد وزن را در بیت زیرین می‌توان دید که گواهی دیگر است بر وزن‌اندیشی خود آگاهانه و آشکار سراینده:

بر بحر هزج گفتی و تقطیعش کردی مفعول مفاعیلُ مفاعیلُ فعولان
(همان، ۴۸۷)

از نشانه‌های دیگر توجه ویژه ناصر خسرو به وزن، بیت زیر است که در آن به عروض دانی خویش بالیده است:

علم عروض از قیاس بسته حصاری ست نفس سخنگوی من کلید حصار است
(همان، ۴۹)

اکنون باید بدان بپردازیم که وزن نامأنوس چیست تا زمینه بررسی آن در دیوان ناصر خسرو فراهم آید.

وزن نامأنوس چیست؟

منظور از وزن‌های نامأنوس وزن‌هایی است که شاعران در طول تاریخ کمتر بدان‌ها روی آورده‌اند و اهل ادب آن‌ها را با صفت‌های «ثقیل، نامطبوع، نامستعمل، مهجور، متروک و ناخوش» یاد می‌کنند (ر.ک. شمس قیس، ۱۳۶۰: ۴۸-۴۹، ۷۸، ۸۴-۸۶؛ خواجه نصیر، ۱۳۶۳: برگ ۲۰ پ، ۴۰ ر، ۴۳ پ، برگ ۴۴ پ، ۴۹ ر؛ نجفی، ۱۳۸۶: ۲۰). وزن‌های زیر از معروف‌ترین وزن‌های نامأنوس در کتاب‌های عروض به‌شمار می‌روند: مفعولُ مفاعیلُ فاعلاتن، مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلن، مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فع، مفعولُ مفاعِلن فاعلاتن و فعلاتن فعلاتن فع (وحیدیان، ۱۳۶۷: ۸۲-۸۳؛ شمیسا، ۱۳۸۱: ۷۵؛ ماهیار، ۱۳۸۲: ۱۷۲، ۱۹۵، ۱۹۸).

البته نامأنوس بودن وزن‌ها برای مخاطبان شعر در روزگاران مختلف و وضعیت‌های فرهنگی - ادبی متفاوت فرق می‌کند، چنان‌که وزن مفعولُ مفاعیلُ فاعلاتن که از سده شش به بعد از وزن‌های مهجور به‌شمار می‌آید (خواجه نصیر، ۱۳۶۳: برگ ۴۳ پ، درباره بحر قریب)، زمینه سرودن چندین قصیده ناصر خسرو و مسعود سعد قرار گرفته است (وحیدیان، همان). وزن‌هایی چنین، به گفته وحیدیان، صلابتی دارند و برای مضامین اعتراضی و شکوایی و غم‌انگیز مناسب‌اند و نباید آن‌ها را نامطبوع شمرد (همان؛ قس فرشیدورد، ۱/۱۳۷۸: ۱۱۱، که تقریباً هر وزنی را که حافظ و سعدی به کار نبرده‌اند نامطبوع دانسته است).

خواجه نصیر در جای‌هایی دیگر از اثر خود، به مهجور بودن برخی وزن‌ها در روزگاری نزدیک به روزگار خود اشاره کرده است (خواجه نصیر، ۱۳۶۳: برگ ۴۰ ر، ۴۹ ر). یکی از وزن‌هایی که شمس قیس رازی آن را ثقیل، و خواجه نصیر آن را متروک دانسته است فعلاتن فعلاتن فع می‌باشد (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۳۵؛ خواجه نصیر، ۱۳۶۳: برگ ۴۱ پ) که چندان از بهترین قصیده‌های ناصر خسرو در آن

سروده شده است و یکی از برجسته‌ترین نمونه‌هاست برای نشان‌دادن آشنایی‌زدایی وزنی در دیوان وی.

بی‌گمان نامطبوع دانستن برخی وزن‌ها چیزی است که به پسند شخصی بستگی دارد و نمی‌تواند ملاک بررسی علمی باشد و همواره می‌توان برای آن موافقان و مخالفانی یافت (وحیدیان، ۱۳۶۷: ۸۱-۸۲؛ مدرسی، ۱۳۸۰: ۶۶)، اما با ریزکاوی در ساختمان هجایی وزن‌های نامطبوع نامیده، چنان‌که در این جستار صورت خواهد گرفت، می‌توان دریافت که برخی از آن‌ها ویژگی عروضی مشترکی دارند. شمس قیس کوشیده است تا علت نامطبوع بودن برخی وزن‌ها را با بررسی نسبت متحرکات و سواکن آن‌ها بیابد (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۸۸-۸۹؛ نیز خانلری، ۱۳۶۱: ۱۸۷). شمیسا که نامطبوع بودن وزن‌های مفعول فاعلات مفاعیلن، مفعول مفاعیل فاعلاتن و مفعول مفاعیلن را نمی‌پذیرد و برعکس، آن‌ها را خوش‌آهنگ می‌داند، راه‌کاری برای دریافتن علت ثقیل دانستن آن‌ها به دست می‌دهد و آن اینکه، این وزن‌ها را اگر به صورت متناوب ارکان بخوانیم، می‌بینیم که در میان دو قرینه هریک، تعادل به کمترین اندازه می‌رسد؛ برای نمونه:

لاتن فعلاتن مفاعلاتن = مفعول مفاعیل فاعلاتن.

مشخص است که در زنجیره هجایی این وزن، تناوب منظمی رخ نداده است (شمیسا، ۱۳۸۱: ۷۴).

وزن‌های نامأنوس ناصر خسرو و آشنایی‌زدایی در آن‌ها

در این‌جا وزن‌های نامأنوس دیوان ناصر خسرو را بررسی می‌کنیم، با این یادکرد که در بررسی صورت‌گرایانه خود به هیچ روی قصد پرداختن بدان نداریم که وزن‌های نامأنوس چه تأثیری بر خواننده می‌گذارند و چه کیفیتی را در ذهن او پدید می‌آورند. ما تنها به بودن این تأثیر آگاهیم و در جستجوی عوامل ایجادکننده آنیم. اصولاً «فرمالیست‌ها...»

بیش از آنکه به خود دریافت‌ها علاقه‌مند باشند، به ماهیت تمهیداتی که تأثیر آشنایی زداینده را پدید می‌آورند علاقه‌مند بودند» (سلدن، ۱۳۸۴: ۴۹).

از میان ۲۴۲ قصیده دیوان ناصر خسرو (چاپ دانشگاه تهران)، ۵۹ قصیده در هفت وزن نامأنوس سروده شده است. این وزن‌ها را به دو دسته ۱ و ۶ تایی بخش کردیم.

ساختار هجایی این هفت وزن نامأنوس را بدین گونه می‌توان باز نمود:^۱

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (مفعولُ مفاعیلُ فاعلاتن)

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (مفعولُ مفاعیلن = مستفعلُ فاعلاتُ مفعولن)^۲

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (مفتعلنُ فاعلاتُ مفتعلن)

--- ۰ --- ۰ --- (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فع = مستفعلن مفاعلُ

مستفعلن)^۳

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فع)

--- ۰ ۰ --- ۰ ۰ --- (مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلن = مستفعلن مفاعلُ مفعولن)^۴

برای هر وزن بیتی را از دیوان مثال می‌زنیم:

از دهر جفایپیشه زی که نالم	گویم ز که کرده‌ست نال نالم
دیویست جهان پیر و غداری	که‌ش نیست به مکر و جادوی یاری
نیز نگیرد جهان شکار مرا	نیست دگر با غمانش کار مرا
جهانا عهد با من جز چنین بستی	نیاری یاد از آن پیمان که کردستی
بفریفت این زمان چو آهرمنش	تا همچو موم نرم کند آهنش
مرد را خوار چه دارد تن خوش‌خوارش	چون ترا خوار کند چون نکنی خوارش
ناید هگرز از این یله گوباره	جز درد و رنج عاقل بیچاره

در جدول زیر شماره قصیده‌هایی که در هریک از این هفت وزن سروده شده آمده

است:

شماره وزن	شماره قصیده‌های سروده در هر وزن
۱	۱۵۲، ۱۳۰، ۱۴، ۳۲، ۵۱، ۷۱، ۸۷، ۱۰۷، ۱۷۱، ۱۹۱، ۲۰۵، ۲۲۴
۲	۱۶۷، ۲۸، ۴۷، ۷۵، ۸۳، ۱۱۷، ۱۲۶، ۱۵۵، ۱۸۷، ۲۲۰، ۲۳۵
۳	۳۷، ۵۶، ۹۲، ۱۳۵، ۲۳۹
۴	۱۷۸
۵	۱۷۷، ۲۱۰، ۲۲۹
۶	۱۷۵، ۱۷، ۳۵، ۵۴، ۷۴، ۹۰، ۱۳۳، ۱۵۴، ۱۹۴، ۲۰۸، ۲۲۷
۷	۱۴۳، ۱۳۹، ۱۲۰، ۳، ۱۸، ۲۲، ۴۱، ۶۰، ۷۷، ۹۸، ۱۴۹، ۱۶۱، ۱۸۱، ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۳۳

-- U U -- U -- (در عروض سنتی: مفعولُ مفاعیلُ فاعلاتن). شعری که در این وزن سروده شده باشد، با خوانده شدن نخستین هجاهای لخت یکم مطلع آن، تفاوت عروضی‌اش با دیگر وزن‌های رایج، آشکار می‌شود و توجه خواننده را به خود جلب می‌کند و از این راه گونه‌ای از فرآیند آشنایی‌زدایی را سبب می‌گردد. اکنون با آوردن نمونه‌ای از وزن گفته‌شده و نمونه‌ای از یک وزن عادی، امکان سنجش وزن آن دو را برای خواننده فراهم می‌آوریم تا بررسی ما دربارهٔ آشنایی‌زدایی وزنی با مصداق همراه شود و سازوکار این فرآیند ادبی روشن‌تر گردد:

ز من معزول شد سلطان شیطان
سرم زیرش ندارم مر مرا چه
ندارم نیز شیطان را به سلطان
اگر بر برد شیطان سر به سرطان
نه خامم خورد شاید زو نه بریان...
(همان، ۱۰۶)

بشنو که چه گوید همیت دوران پیغام ازین چرخ گرد گردان
 زین قبه پر چشم‌های بیدار زین طارم پر شمع‌های رخشان
 این سبز بیابان که چون شب آید پر لاله شود همچو باغ نیسان...
 (همان، ۱۵۵)

نخستین سروده نقل شده وزنی معمولی و پر کاربرد دارد (ن / --- ن / --- ن / ---) و از دید عروضی به هیچ روی برجسته نیست و توجه را جلب نمی‌کند. اما سروده دوم در سنجش با اولی، وزنی بسیار کم کاربردتر دارد و چندان به گوش آشنا نیست^۵ و از همین روی توجه را جلب می‌کند. تأثیر وزنی متفاوتی که سروده دومی بر ذهن مخاطب می‌گذارد، همان چیزی است که در این جستار آشنایی‌زدایی وزنی نامیده می‌شود. اکنون به سراغ شش وزن دیگر می‌رویم.

شش وزن دیگر وزن‌هایی هستند که در بخش عمده‌ای از زنجیره هجاهایشان تفاوتی با وزن‌های رایج دیده نمی‌شود و گونه دیگری از آشنایی‌زدایی وزنی را سبب می‌گردند که سازوکاری متفاوت با گونه پیش گفته دارد. اگر به ساختمان عروضی این وزن‌ها توجه کنیم، درخواهیم یافت که آنچه سبب شده است این وزن‌ها را نامأنوس بدانند، نظم متفاوت زنجیره عروضی آنها نیست؛ تنها تفاوت این وزن‌ها با وزن‌های مأنوس و پر کاربرد امتداد آنهاست. این وزن‌ها در نقطه‌ای متفاوت با نقطه پایان وزن‌های پر کاربرد به پایان می‌رسند؛ به عبارت دیگر، زنجیره عروضی هریک از این وزن‌ها کوتاه‌تر از گونه رایج خود است. این واقعیت را بدین سان می‌توان نشان داد:

۱) مأنوس --- ن --- ن --- ن ---
 (مفعول مفاعیلن مفاعیل فعل)
 نامأنوس --- ن --- ن --- ن ---^۶
 (مفعول مفاعیلن مفاعیلن)

۲) مأنوس --- ن --- ن --- ن ---
 (مفتعلن فاعلات مفتعلن فع)
 نامأنوس --- ن --- ن --- ن ---
 (مفتعلن فاعلات مفتعلن)

هرچ آن بهست قصد سوی آن کنم [همی]	شاید که حال و کار دگرسان کنم [همی]
من خاطر از تفکر نیسان کنم [همی]	عالم به ماه نیسان خرم شده‌ست [و خوش]
از نثر و نظم سنبل و ریحان کنم [همی]	در باغ و راغ دفتر و دیوان خویش [تن]
وز لفظ‌های خوب درختان کنم [همی]	میوه و گل از معانی سازم همه [بسی]
من نیز روی دفتر بستان کنم [همی]	چون ابر روی صحرا بستان [همی] کند
از نکته‌های خوب گل‌افشان کنم [همی]	در مجلس مناظره بر [جمع] عاقلان
آنجا ز شرح روشن باران کنم [همی]	گر بر گلش گرد خطا بگذرد [گهی]
از بیت‌هاش گلشن و ایوان کنم [همی]	قصری کنم قصیده خود را [سپس] درو
جایی فراخ و پهن چو میدان کنم [همی]	جایی درو چو منظره عالی [همی] کنم
یکی امین دانا دربان کنم [همی]	بر درگهش ز نادره بحر عروض [یان]

شاید با افزودن واژه‌های مشخص شده به اصل شعر، حاصل کار روان‌تر و آشناتر باشد، اما بی‌گمان تأثیری که صورت اصلی وزن بر خواننده می‌گذارد، چیزی است متفاوت و دیگرگون که با عادت‌های ذهنی اغلب خوانندگان ناهمخوانی دارد و توجه را بیشتر برمی‌انگیزد. جالب توجه است که ناصرخسرو خود در واپسین بیتی که نقل شد، از دل‌بستگی‌اش به وزن‌های نادر سخن به میان آورده است و این، چنان‌که پیشتر گفته شد، نشان می‌دهد که وی با قصد پیشین به سراغ سرودن چنین چکامه‌ها در چنین وزن‌ها می‌رفته است.

پیوند وزن و محتوا

به نظر می‌رسد به کاربرد وزن‌های نامأنوس با درون‌مایه گنجانده در این وزن‌ها بی‌پیوندی نیست. ناصرخسرو در کنار تمهیدات گوناگون لفظی و معنوی دیگر، با به کار گرفتن وزن‌های کم کاربرد، تأثیر سخن‌های تبلیغی و سیاسی خود را می‌افزوده و در پی جلب کردن توجه مخاطبان برمی‌آمده است. بدین سان است که در میان وزن‌های نامأنوس دیوان وی و محتوای مورد نظر او پیوندی می‌توان یافت. درون‌مایه شعر او بیم

دادن و بیدار ساختن و هشدار دادن است و این چیزی است که کاربرد وزن‌های نامأنوس را که خاصیت تخدیری دیگر وزن‌ها را ندارند توجیه می‌کند؛ او خود در قصیده‌ای که در وزنی نامأنوس سروده است به خاصیت هشداری سخن خویش با بیانی توهین‌آمیز اشاره کرده است:

هان و هیش کنم از حکمت ازیرا خر بازگردد ز ره کژ به هان و هین
(ناصرخسرو، ۱۳۵۳: ۲۸۴)

آن‌چه گفتیم به هیچ روی بدان معنا نیست که وزن دلالت مستقیم دارد؛ منظور این نیست که به کاربردن فلان وزن، مخصوص به همان محتواست. سخن بر سر آن است که شعر ناصرخسرو، به‌ویژه هنگامی که در وزن‌های نامأنوس سروده شده باشد، ضد تخدیری است و در راستای عادت‌های پیشین مخاطبان حرکت نمی‌کند و از نظر وزن، بیشتر از شعرهای سروده در وزن‌های رایج و آشنا توجه را برمی‌انگیزد.^{۱۰} پس بیراه نیست اگر بگوییم که پرداختن به مفاهیم هشدار و بیدارگرانه در چنین وزن‌هایی می‌تواند تأثیر گذارتر باشد.

نتیجه‌گیری

در این جستار نشان دادیم که یکی از روش‌های برجسته‌سازی زبان شعر که در دیوان ناصرخسرو نمود آشکاری دارد و سبک وی را از بسیاری از سخنوران پیش و پس از او متمایز می‌کند، آشنایی‌زدایی وزنی است که به دو گونه و در هفت وزن رخ داده است. وزن نخست از دید ساختار زنجیره‌هجایی با دیگرها متفاوت است و گونه نخست آشنایی‌زدایی را سبب می‌گردد. شش وزن دیگر، همگی در یک ویژگی عروضی مشترک‌اند و آن اینکه هر کدام صورت کوتاه‌تری از یک وزن رایج‌اند که با پایان‌یافتن در نقطه‌ای نامعهود از زنجیره هجاها خواننده را غافلگیر می‌کنند و گونه دوم آشنایی‌زدایی وزنی را رقم می‌زنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شمار این وزن‌ها در کتاب *سبک خراسانی* در شعر فارسی با روش غلط سنتی به نادرست شانزده عدد دانسته شده است (محبوب، ۱۳۵۰: ۲۲۶-۲۲۸).
۲. با این رکن‌ها تناوب منظم زنجیره وزن آشکارتر می‌شود. مفعولن چیزی نیست جز تکرار مستفعل، با این تفاوت که مستفعل، از آن‌جا که به هجای کوتاه می‌انجامد، نمی‌تواند در پایان مصراع جای بگیرد؛ از این رو مفعولن به جای آن نهاده شده است.
۳. با این رکن‌ها تناوب منظم زنجیره وزن آشکارتر می‌شود و مشخص می‌گردد که وزن پنجم متناوب‌ارکان است نه مختلف‌ارکان.
۴. در اینجا مفعولن تکرار ناقصی است از مستفعلن و در نتیجه درنگ بر هجای کوتاه ع از این رکن پدید آمده است. مستفعل اگر در پایان زنجیره‌ای جای بگیرد، به مفعولن تبدیل خواهد شد چرا که وزن شعر پارسی به هجای کوتاه نمی‌انجامد (خانلری، ۱۳۶۱: ۱۸۷).
۵. باید اعتراف کرد که آشنایی زدایی امری است نسبی و بسته به اینکه چه مخاطبی با متن سروکار داشته باشد، تأثیر متفاوتی ایجاد می‌کند. کسی که با شعر پارسی سده‌های نخست درگیری پی‌گیرانه و آشنایی بسیار داشته باشد، ممکن است وزن‌های نامأنوس به گوش وی مأنوس بیاید و تأثیر آشنایی زدایانه این وزن‌ها برای او به کمترین اندازه فروکاهد. همچنین، اینکه مخاطب در چه روزگاری زندگی می‌کند و چه مایه فضای قراردادها و سنت‌های ادبی او را فراگرفته باشد، تأثیر سخن را بر ذهن او بیش یا کم می‌کند. کسی که در روزگار ناصر خسرو می‌زیسته، وزن مفعول مفاعیل فاعلاتن و به‌ویژه، مفعول فاعلاتن مفاعیلن برای او شاید به اندازه امروز نامأنوس نبوده است، زیرا این دو وزن، به‌ویژه دومی، در شعر آن روزگار چندان نادر نبوده‌اند. با این همه، چنان‌که پیشتر گفته شد، ناصر خسرو تصریح دارد بر اینکه در سخن خود وزن‌های نامأنوس عروض را به کار برده است.
۶. بر پایه قاعده تسکین، یک هجای بلند در موضع دو هجای کوتاه آمده است.
۷. در اینجا بر موضع هجای کوتاه مکث شده است.
۸. این وزن در *المعجم شمس قیس* ثقیل (در متن) و مهجور الاستعمال (در نسخه بدل) خوانده شده است (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۵۱).

۹. یا: مستفعّلن مفاعلٌ مستفعّلن مفا

۱۰. درباره وزن‌هایی از این دست، آوردن اظهارنظر وحیدیان کامیار مناسب می‌نماید: «این وزن‌ها نه تنها نامطبوع و بی‌ذوق نیستند، بلکه برای مضامین خاص خود بسیار مطبوع و مناسب‌اند و عروض فارسی به آن‌ها نیاز دارد» (وحیدیان، ۱۳۶۷: ۸۰).

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۸۴) *ساختار و تأویل متن*. تهران: مرکز.
- باوم، آیخن (۱۳۸۵) «نظریه روش فرمال». در *نظریه ادبیات*. گردآوری و ترجمه به فرانسه تودوروف. ترجمه عاطفه طاهایی. تهران: اختران.
- خانلری، پرویز (۱۳۶۱) *وزن شعر فارسی*. تهران: توس.
- خواجه نصیر طوسی (۱۳۶۳) *معیار/الشعار* (چاپ عکسی از روی دستنویس). به اهتمام محمد فشارکی و جمشید مظاهری. اصفهان: سهروردی.
- ریماکاریک، ایرنا (۱۳۸۵) *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی. تهران: آگه.
- سلدن، رامان و دیگران (۱۳۸۴) *راهنمای نظریه ادبی معاصر*. ترجمه عباس مخبر. تهران: طرح نو.
- شمس قیس (۱۳۶۰) *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. به تصحیح مدرس رضوی. تهران: زوار.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱) *آشنایی با عروض و قافیه*. تهران: فردوس.
- صفوی، کوروش (۱۳۸۳) *از زبان‌شناسی به ادبیات*. جلد ۲. تهران: سوره مهر.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵) *بلاغت تصویر*. تهران: سخن.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۷۸) *درباره ادبیات و نقد ادبی*. جلد ۱. تهران: امیرکبیر.
- ماهیار، عباس (۱۳۸۲) *عروض فارسی*. تهران: قطره.
- محبوب، محمدجعفر (۱۳۵۰) *سبک خراسانی در شعر فارسی*. تهران: دانشسرای عالی.
- مدرسی، حسین (۱۳۸۰) *فرهنگ توصیفی اصطلاحات عروض*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی، سمت و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.

ناصر خسرو (۱۳۵۳) دیوان/شعار. به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.

نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۶) طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

نفیسی، آذر (۱۳۶۸) «آشنایی زدایی در ادبیات». مجله کیهان فرهنگی. سال ۶. ش ۲: ۳۴-۳۷.

وحیدیان کامیار، تقی (۱۳۶۷) وزن و قافیۀ شعر فارسی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

Abrams, M. H. (2005) *A Glossary of Literary Terms*. eighth edition. Thomson Wadsworth.

Cuddon, J. A. (1999) *A Dictionary of Literary Terms*. USA: Penguin Books.

Shklovsky, Victor. (1980) "Art as Technique" in David lodge, *Modern Criticism and Theory*. London: Longman.